

АРХІВИ ЯК УСТАНОВИ ПАМ'ЯТІ

Розглянуто наукові підходи до розуміння сутності архівів як установ пам'яті. Запропоновано визначення поняття архівів як установ пам'яті.

Ключові слова: архіви, установи пам'яті.

Підхід до розуміння сутності архівів як установ пам'яті має два аспекти: загальний (соціогуманітарний) і специфічний (архівознавчий). Архівознавчий аспект пов'язаний насамперед із місією архівних установ, що полягає у зберіганні та удоступненні архівної спадщини людства. Через усталені в соціогуманітарній сфері метафори – «скарбниці пам'яті нації», «будинки пам'яті», «сховища пам'яті», «суспільні інститути пам'яті» – суспільством оцінюється ефект діяльності архівів.

Це особливо актуально у межах сучасної «феноменологічної за своєю основою, джерелознавчою за ключовою позицією» [1, с. 320] парадигми архівознавства, яка ґрунтується на інтеграції гуманітарних і природничих наук. Її підґрунтя закладали ще архівісти XVII ст., які відчували в архівах «душу» (Балтазар Боніфацио), наголошували, що архіви – це «хто», а не «що». Спектр досліджень у межах цієї парадигми у XX ст. досить широкий: від вивчення архівознавчих аспектів моделювання інформаційних процесів соціальної пам'яті людства, які розпочалися у 1960-х рр. під впливом таких нових на той час наук, як теорія інформації, документалістика, інформатика [2], до аналізу сутності архівів на підставі сприйняття їх як духовного феномена, визнання збереження документальної спадщини і соціальної пам'яті людства сутністю архів місії, декларації відповідальності зберігачів архівних фондів і колекцій перед майбутніми поколіннями.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. до цієї проблеми звернувся американський географ і культуролог Кеннет Фут, висловивши думку про архіви «як цінний засіб продовження часових і просторових діапазонів людського спілкування» [3, с. 378]. Поглиблюючи думку колеги, професор Університету Західного Вашингтону (США) Рендалл Джімерсон сформулював визначення поняття «архівна пам'ять» як «соціального конструкту, що відображає співвідношення сил у суспільстві» [4, с. 89], і наголосив на відповідальності архівістів як посередників між минулим, сучасним і майбутнім на підставі здійснення ними ключових функцій: забезпечення доступу до архівної інформації та здійснення відбору документів для зберігання. Ця відповідальність визначає необхідність беззастережності архівістів, пріоритетами у виконанні місії яких мають бути насамперед захист прав та інтересів громадян і збереження культурної спадщини на противагу «еліті», яка завжди прагнула регулювати режим доступу до архівів задля підтримки своєї влади. На думку вченого, проведення відбору (експертизи цінності) документів для

зберігання є інструментом впливу на процес формування документальних фондів ще до передавання їх в архіви. Зростання обсягів документопотоків на стадії діловодства із розвитком цивілізації в усіх країнах невідворотно ставили питання про удосконалення підходів до експертизи цінності, здатних забезпечити збереженість найважливішої частини пам'яті людства задля об'єктивного відтворення історичних фактів і подій у майбутньому.

Ще на початку 1920-х рр. необхідність скорочення обсягів «сучасних» йому документів задекларував видатний англієць сер Чарльз Хіларі Дженкінсон у своєму підручнику з архівознавства («Manual of Archive Administration») [5]. Він розділяв місії архівіста, історика-науковця і адміністратора. На думку Х. Дженкінсона, архівіст не може брати на себе відповідальність за прийняття на зберігання чи виділення до знищення документів, оскільки його місія полягає у фізичному і моральному збереженні архіву в цілому; історик у разі участі в проведенні експертизи цінності робитиме суб'єктивні висновки з огляду на свої наукові зацікавлення, тому право відбору віддавалося ним «адміністратору» (відповідальному працівнику установи), здатному якісно відібрати на постійне зберігання документи установи з огляду на знання її структури і функцій [5, с. 136–153]. Водночас Х. Дженкінсон зауважував, що адміністратор, утворюючи архів, має зберігати документів якомога менше. У зв'язку з останньою тезою на його адресу навіть лунали звинувачення у заклику до знищення архівних документів.

Подібні проблеми виникли у 1930-х рр. у новоствореному Національному архіві США, до якого почала надходити величезна кількість документів з тривіальною інформацією. Високі темпи і обсяги надходжень створювали загрозу браку площ для приймання документів. Все це диктувало потребу розроблення єдиних для всіх федеральних відомств нових принципів і методів відбору на зберігання або знищення закінчених діловодством документів. В умовах, коли темпи зростання обсягів документів у Національному архіві США почали досягати 600 тис. м. щорічно [6], провідні архівознавці: Маргарет Кросс Нортон, Філіп К. Брукс, Імміт Ліхі та ін., заговорили про необхідність розроблення механізмів скорочення обсягів надходжень шляхом унормування відбору [7]. При цьому архівіст розглядався як активний учасник процесу відбору документів.

Запобігти катастрофічному зростанню обсягів документів в архівах були покликані й новостворені Північноамериканські спеціальні установи з управління документацією. Водночас виникала небезпека, що через некваліфікованість працівників діловодних служб державних установ без допомоги архівістів частина важливих документів може зникнути, не надійшовши на зберігання. Ці занепокоєння спричинили появу запозиченої з французької практики американської концепції «життєвого циклу», суть якої полягала у тому, що в оперативному діловодстві документи використовуються їх утворювачами. На наступному етапі вони можуть зберігатися для додаткового використання в автономних центрах документації (проміжних сховищах),

а після остаточного завершення оперативного використання з усіх документів слід «відібрати» документи, які мають історичну і культурну цінність, для зберігання в архіві, решта документів мала підлягати знищенню.

Для досягнення кінцевої мети – приймання на постійне зберігання до архівів цінних державних документів – важливе значення мали тісні зв'язки упродовж всього «життєвого циклу» документів між архівістами, що здійснюють відбір документів для зберігання, і працівниками, які створюють документи та «обслуговують» документообіг.

Перші спроби визначення критеріїв оцінки цінності документів здійснив у 1940 р. старший співробітник Відділу незалежних архівних агентств Національного архіву США Філіп К. Брукс [8]. Він запропонував узяти за основу такі критерії: а) цінність документів для організацій, які утворили документи (важливий для оцінювання документів з точки зору відображуваних у них функцій організації – майбутнього фондоутворювача); б) джерельне значення для історії установи (орієнтований на завдання архівістів, які впровадують фонд установи, та потреби дослідників історії установ); в) історична цінність (важливий для всебічної оцінки значення документа для історії, незалежно від ступеня значущості відтворених у його інформації подій – унікальних чи фактів повсякденного життя). Шлях поліпшення процесу оцінки Ф. Брукс вбачав у налагодженні співпраці архівістів із працівниками організацій з метою узгодженого вироблення схеми створення документів, якої б дотримувалася організація, та надалі використовували архівіст і дослідник. Наголошуючи на необхідності брати до уваги під час проведення оцінки документів майбутні фінансові витрати на їх зберігання, він обстоював тимчасове зберігання документів, потрібних організації, та заплановане знищення документів, що не мають архівної цінності. Ідеї Ф. Брукса мали істотний вплив на розвиток теорії оцінки в США. Важливу роль у розробленні наукових засад відбору документів на зберігання відіграли також праці Теодора Шелленберга, який у професійних колах мав авторитет «батька архівної оцінки».

У 1990-х рр. подібні ідеї з'явилися в російській архівній науці [9; 10]. Особливе значення у цьому контексті мала концепція К. Б. Гельмана-Виноградова, яку можна визначити як «ноосферна концепція архівів». Вона ґрунтувалася на вченні В. І. Вернадського про ноосферу та ідеї О. Л. Чижевського про стійкий взаємозв'язок історичних мікроявищ і конкретних позаземних процесів, постулатах синергетики як науки про самоорганізацію складних систем, їх розвитку і перехід у якісно вищий стан. Розпочавши на початку 1990-х рр. дослідження проблеми значного кількісного зростання документів, він дійшов висновку про плідність вивчення системи функціонування документів у процесі суспільно-історичної практики через призму розвитку інших макросистем, зокрема такої, як сфера розуму – ноосфера [9, с. 29]. Для визначення фіксованих просторових результатів глобального поширення документів учений запровадив термін «документне середовище ноосфери»,

під яким розумів «простір, що включає всю множину документів, що існують і створюються» [9, с. 31], і є основою утвердження документальної пам'яті у глобальному масштабі. Запроваджене К. Б. Гельманом-Виноградовим поняття «документальна пам'ять ноосфери» охоплювало сукупну інформацію, зосереджену в документному середовищі ноосфери. У межах «ноосферної» концепції він розглядав архів як інформаційну метасистему ретроспективного рівня, стверджуючи, що створення справжнього портрета земної цивілізації багато у чому залежить від реального стану архівів та усвідомлення їх як планетарного явища, бази для мегаглобального наукового пізнання.

Погляди К. Б. Гельмана-Виноградова поглибила відома російська дослідниця Т. І. Хорхордіна [11], яка пропонувала розуміти архіви як сукупний банк даних усього людства, замкнуту загальнопланетну інформаційну багаторівневу систему, кожен елемент якої становить собою цінність для даної конкретної системи. При цьому доступність архівів для споживачів і широта списку їх фондоутворювачів розглядалися вченою як індикатор рівня цивілізованості й демократичності суспільства. Особливого значення Т. І. Хорхордіна надавала архівам особового походження як таким, що зберігають оригінальний, не заму́тнений механічними, повторними імпульсами заряд особистої духовної енергетики автора документа. З метою вивчення у контексті нової парадигми архівів «як інформаційної метасистеми загальнопланетарного характеру», вона пропонувала виокремити субдисципліну архівознавства – архівософію.

На початку 2000-х рр. проблема «архіви як установи пам'яті» набула значної актуалізації на тлі посилення міждисциплінарних тенденцій у європейському та північноамериканському архівознавстві та інтеграційних тенденцій серед установ документально-комунікаційного циклу (Бруно Дельмас, Рендал Джімерсон, Ерік Кетелаар, Річард Кокс, Террі Кук, Барбара Крейг та ін.) [4; 12; 13; 16].

Так, відомий французький вчений Бруно Дельмас писав: «Сьогодні використання архівів виходить за рамки дисципліни, оскільки вони стали основним джерелом наукових і технічних знань, коріння і пам'яті, а також джерелом ідентифікації людей і родин, соціальних груп, підприємств...» [13, с. 29–30]. «Створення живої пам'яті історії нашого сьогодення», забезпечення джерельної бази для колективного «пам'ятання», вважав місією архівістів колишній канадський національний архівіст Жан-П'єр Валло. Саме йому належить визначення архівів як «будинків пам'яті», що зберігають «ключі від колективної пам'яті» націй і народів, дозволяють захищати їхні права і привілеї, тим самим відкриваючи двері до особистого і суспільного добробуту, який базується на відчутті зв'язку із минулим, усвідомленні своїх коренів, своєї належності та ідентичності [14, с. 18].

Нові для «архівної пам'яті» види документів, що з'явилися з розвитком інформаційних технологій, – цифрові аудіовізуальні документи, Інтернет, вебсайти та інші форми комп'ютерної медіатизованої інформації, – пропонував

розглядати як «первинне історичне джерело» Марк Мосс [15]. Оцифрування архівних документів та репрезентація архівної інформації у мережі Інтернет сприяли демократизації доступу до архівів та розширенню можливостей колективної пам'яті людства.

Питання про роль архівів як установ пам'яті на міжнародному рівні було порушено під час XV Міжнародного конгресу архівів «Архіви, Пам'ять і Знання» (Відень, 2004). Спеціальне засідання конгресу – «Архіви і Пам'ять» – присвячувалося проблемам «Концепція пам'яті», «Ризик, втрати і відновлення», «Збереження віртуальної пам'яті», у ході обговорення яких до підсумкових документів конгресу було внесено визначення архівів як Пам'яті націй і суспільств, що формує їхню ідентичність і є наріжним каменем інформаційного суспільства, фундаментом демократії, відповідальності і влади. Місія сприяння збереженню й використанню архівів у світі покладалася на Міжнародну раду архівів.

Інтеграційні тенденції у діяльності архівів, бібліотек і музеїв сприяли розширенню кола проблем, пов'язаних зі збереженням колективної пам'яті в інформаційному суспільстві. Їх обговоренню присвячувалися Міжнародна конференція «Пам'ять у цифрах. Зв'язок пам'яті в архівах, музеях і бібліотеках: взаємодія науки, політики і практики» (Вільнюс, Литва, 2007), Перша міжнародна конференція з африканських електронних бібліотек та архівів (Адіс-Абеба, Ефіопія, 2009); Міжнародна конференція «Спогади про майбутнє» (Гент, Нідерланди, 2010) тощо.

Загалом, окреслений напрям досліджень можна кваліфікувати як архівознавчу теоретичну складову проблеми «архіви як установи пам'яті» і водночас констатувати його недостатню вивченість.

Як практичну (архівну) складову проблеми є підстави розглядати діяльність архівістів світу в рамках заснованої у 1992 р. програми для захисту всесвітньої документальної спадщини, забезпечення рівного й відкритого доступу до документальних пам'яток, поширення інформації про існування та значущість документальної спадщини – «Пам'ять світу». Міжнародні, національні та регіональні реєстри документальної спадщини, що зберігається в архівах, музеях та бібліотеках світу («Культурна Мережа Австралії»); електронний каталог до всіх зібрань на базі Національного управління архівів і документів США; інтегрований інформаційний ресурс у межах концепції «Спільної спадщини Швеції»; «Цифрова пам'ять Судана», «Пам'ять Білорусі» (DMS) та ін.), які почали вестися з 1997 р., складають своєрідний постійно поповнюваний вибіркового електронний банк архівної пам'яті світового масштабу.

До цього напрямку можна віднести й спроби реалізації концепції спільної архівної спадщини, пов'язаної з проблемою власності на документи, створені за межами національних територій держав, народи яких тривалий час перебували під іноземним правлінням. Згідно із рекомендаціями XVII Конференції круглого столу архівів (Кальярі, 1977), спільною архівною спадщиною

вважають спірну групу документів, яка належить до національної спадщини двох і більше держав, і не може бути розділена без порушення юридичної, адміністративної та історичної цілісності. Така група документів повинна фізично зберігатися в одній із держав, а держави, що поділяють спільну архівну спадщину, повинні мати рівні з власником права на її використання та управління нею. Ідея спільної архівної спадщини склала правове і наукове підґрунтя міжнародних архівних проєктів «Пам'ять Польщі», «Спільна архівна спадщина країн і народів Центральної і Східної Європи» (2001–2004), спрямована на виявлення і залучення до наукового обігу інформації про фонди, що є спільною архівною спадщиною країн регіону. Проблеми спільної архівної спадщини постсоціалістичних та пострадянських країн систематично розглядалися на Міжнародних конференціях архівів країн Центральної і Східної Європи (1997, 1999, 2001, 2004) та Загальних конференціях Євразійського регіонального відділення МРА (2008, 2010).

Інший напрям розуміння змісту поняття «установи пам'яті» тісно пов'язаний із поглядами філософії, соціології, психології, зокрема висловленими в працях Яна Ассмана, Жака Дариди, П'єра Нора, Мішеля Фуко, Моріса Хальбвакса [16] та ін., а також тлумаченням понять «колективна свідомість» (Еміль Дюркгейм), «колективна пам'ять» (Моріс Хальбвакс), «місця пам'яті» (П'єр Нора) тощо. Філософи і соціологи поряд із такими типами пам'яті як персональна (індивідуальна), соціальна (колективна), історична виокремлюють новий тип – «архівна пам'ять», розуміння сутності якого має істотні розбіжності в архівознавстві та інших соціогуманітарних науках. Так, критична оцінка П'єра Нора впливу «архівної пам'яті» (чи «пам'яті-архіву») на суспільну свідомість як «вторинної пам'яті», «пам'яті-протезу», ґрунтується на оцінці діяльності архівів, що, на його думку, докладають зайвих зусиль для зберігання документів, «гіпертрофовано» розширюючи функції пам'яті, оскільки неможливо передбачити, що потрібно буде «згадувати» [17]. Емоційно забарвлені синоніми до поняття «архівна пам'ять» – «вторинна пам'ять», «пам'ять-протез» П. Нора вживав свідомо, абстрагуючись від професійних архівних теорій і практик [17, с. 29]. Проте, в його типології місць пам'яті архіви посідали одне із перших місць серед «абстрактних, інтелектуально сконструйованих», хоч і з застереженням, що архівосховище можна розглядати як місце пам'яті, якщо «уява наділить його символічною аурою» [17, с. 40]. А документам, разом із об'єктами і артефактами, він надавав перевагу над вербальними і невербальними діями з огляду на їхню фізичну довговічність, що дозволяє їм передавати інформацію в різних часових і географічних площинах. Суперечлива недооцінка вченим ролі архівів у суспільстві непрямо вказує на потребу постійного удосконалення наукових і правових засад експертизи цінності архівних документів, а також на необхідність всебічного вивчення ролі архівів у суспільстві.

Зберігання зафіксованої у архівних документах суспільної пам'яті складає основну соціальну функцію і суспільну місію архівів, виникнення яких

зумовлювалося передусім практичними потребами вищої влади (зберігання актів, що забезпечували права держави, громадських установ і приватних осіб), а не завданнями «обслуговування» соціальної пам'яті. У процесі їх становлення, розвитку засобів і способів зберігання архівних документів, зміни матеріальної основи документа, розширення форм доступу до архівної інформації, формувалася професія архівіста, складалася така галузь життєдіяльності суспільства як архівна справа. На зберігання до архівів документи надходять після проведення процедури експертизи цінності, розроблення обґрунтованих правил якої належить до відповідальності архівістів, що забезпечує їхній вплив на формування соціальної пам'яті, на колективне розуміння минулого суспільством.

Зберігаючи автентичні документи, архіви забезпечують надійне джерельне підґрунтя соціальної пам'яті, зокрема індивідуальної пам'яті, через акумульовані в інформації фондів особового походження історії життя окремих осіб, чи зафіксовані у пам'яті індивідів спогади про історичні події – у фондах «усної історії». Кардинально важливим при цьому в діяльності архівів є принцип аполітичності, що полягає у беззастережності та незаангажованості, абстрагуванні від політичної та ідеологічної спрямованості задля відтворення істинної суті фактів і подій. Свідоме послуговування цим принципом гарантує об'єктивність експертизи цінності документів для державного зберігання. Архіви мають спільні з бібліотеками та музеями соціальні функції збирання, що полягають у зберіганні та створенні умов для використання інформації, яка міститься у документальній спадщині людства, виявляючи при цьому свою специфіку. Як один із атрибутів державності, архіви зберігають автентичні документи, переважно обслуговують правові потреби держави і соціальні запити суспільства, надають документальні підтвердження юридичних прав і соціальних гарантій громадянам, а також задовольняють потреби історичної науки.

Таким чином, як установи пам'яті архіви є інституціями різної форми власності, що сприяють реалізації основної функції соціальної пам'яті, яка полягає у трансляції накопиченого людством досвіду та ідей у часі та просторі, й призначені для зберігання її задокументованих (у різних способі) образів.

Список використаних джерел:

1. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории. – М.: РГГУ, 2008. – 358 с.
2. Гельман-Виноградов К. Б., Хромченко Л. Г. Кибернетика и историческая наука / К. Б. Гельман-Виноградов, Л. Г. Хромченко // Труды МГИАИ. – 1967. – Т. 25. – С. 88–95; Елпатьевский А. В. Об использовании понятий теории информации в современном архивоведении / А. В. Елпатьевский // Труды ВНИИДАД. – 1973. – Т. 3. – С. 264–276; Виноградов В. М., Стяжкин Н. И., Цаленко М. Ш., Чумаченко Э. Г. Теоретические проблемы архивоведения с точки зрения информатики / В. М. Виноградов // Научно-техническая

інформація. – 1984. – Серія 1, № 9. – С. 7; Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения / Сост. Т. И. Хорхордина. – М., 2001. – 396 с.

3. Kenneth E. Foote. To Remember and Forget: Archives, Memory, and Culture // *The American Archivist*. – 1990. – Vol. 53, Summer. – P. 378–392.

4. Randall C. Jimerson. Archives and memory // *OCLC Systems & Services*. – 2003. – Vol. 19, Iss. 3. – P. 89–95.

5. Jenkinson Hilary. *A Manual of Archive Administration, including the problems of war-archives and archive-making*. – London; Edinburgh; New York; Toronto; Melbourne and Bombay: Oxford at Clarendon Press, 1922. – 243, 7 p.

6. Bradsher J. G. *An Administrative History of the Disposal of Federal Records, 1789–1949* // *Provenance*. – 1985, Fall. – Vol. 3. – P. 1–21.

7. Norton Margaret Cross. *Establishing Priorities for State Records: Illinois Experience* // *American Archivist*. – 1942, January 1942. – Vol. 5, № 1. – P. 18–27; Emmett J. Leahy. *Reduction of Public Records* // *American Archivist*. – Vol. 3, № 1. – 1940, January. – P. 13–38; Bauer Philip G. *The appraisal of current and recent records*. – Washington, D.C.: National Archives, 1946. – 25 p.

8. Brooks Philip Coolidge. *The selection of records for preservation* // *American Archivist*. – Vol. 3. – № 4. – October 1940. – P. 221–234.

9. Гельман-Виноградов К. Б. Документальная память ноосферы как новый объект познания (к постановке проблемы) / К. Б. Гельман-Виноградов // *Международный форум по информации и документации: Научн. журн. междунаrodn. федерации по информации и документации*. – 1992. – Т. 17 – № 1. – С. 8–10.

10. Хорхордина Т. И. *Российская наука об архивах: История. Теория. Люди*. – М., 2003. – 525 с.

11. Хорхордина Т. И. *От архивоведения к архивософии? К постановке проблемы* / Т. И. Хорхордина // *Труды Историко-архивного института*. – 1996. – Т. 33. – С. 177–191.

12. Barbara L. Craig. *Literature on Memory and Their Pertinence to Archives* // *The American Archivist*. – 2002. – Vol. 65, Fall/Winter. – P. 276–289; Richard J. Cox. *Public Memory Meets Archival Memory: The Interpretation of Williamsburg's Secretary's Office* // *The American Archivist*. – 2005. – Vol. 68, Fall/Winter. – P. 279–296; *Archives Power: Memory, Accountability, and Social Justice* by Randall C. Jimerson. – Chicago: Society of American Archivists, 2009. – 466 p.; Jeannette A. Bastian. *Flowers for Homestead: A Case Study in Archives and Collective Memory* // *The American Archivist*. – 2009. – Vol. 72, Spring/Summer. – P. 113–132; Jimerson Randall C. *Embracing the Power of Archives* // *American Archivist*. – 2006, Spring-Summer. – Vol. 69, № 1. – P. 19–32.

13. Delmas B. *Archival science facing the information society* // *Archival Science*. – 2001. – Vol. 1, № 1. – P. 25–37.

14. Cook T. *What is past is prologue: A history of archival ideas since 1898, and the future paradigm shift* // *Archivaria*. – 1997, Spring. – Vol. 43. – P. 17–53.

15. Moss Mark Howard. Toward the visualization of History: the past as image. – Lanham, Md.: Lexington Books, 2008. – 272 p.

16. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 1–19; Эрнст В. Архивация: архив как хранилище памяти и его инструментализация при национал-социализме / В. Эрнст // НЛО. – 2005. – № 74 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/ern9.html>.

17. Нора П. Проблематика мест памяти // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – С. 17–50.

Матяш И. Б. Архивы как учреждения памяти

Рассматриваются подходы к пониманию сущности архивов как учреждений памяти. Предлагается определение понятия архивы как учреждения памяти.

Ключевые слова: архивы, учреждения памяти.

Matiash I. B. Archives as memory institutions

Scientific approaches to the understanding of the nature of archives as the memory institutions are contemplated. A definition of archives as memory institutions is suggested.

Keywords: archives, memory institutions.